

תוכן העניינים

	חידוש הנבואה כשליחות לאומית-חברתית במאה העשרים	מבוא
9		
21	הנבואה הפילוסופית של הרמזן כהן	פרק ראשון
44	אחד העם: בין נביא למורה	פרק שני
	השליחות הנגד-נבואית של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי	פרק שלישי
66	מול שליחותו של אחד העם	
82	חיים נחמן ביאליק: בין משורר לנביא	פרק רביעי
	לשונה של הנבואה המתחדשת: חיים נחמן ביאליק ופרנץ רוזנצווייג	פרק חמישי
109		
	'איש הרוח המשוגע': השליחות הנבואית באישיותו ובמשנתו של דוא"ג (אהרן דוד גורדון)	פרק שישי
144		
161	מרטין בובר: ההתגלות כמאורע 'מטא-פילוסופי'	פרק שביעי
	נבואה מתחדשת לעת ראשית הגאולה:	פרק שמיני
190	הנבואה במשנת הראי"ה קוק	
215	ליאו בק, הנביא מטרוזיינשטדט	פרק תשיעי
	הפילוסוף כנביא הנבואה: היחס בין פילוסופיה לדת במשנתו של אברהם יהושע השל	פרק עשירי
234		
255		אחרית דבר
259		מפתח העניינים
262		מפתח השמות

מבוא

חידוש הנבואה כשליחות לאומית-חברתית במאה העשרים

בסוף המאה התשע עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים התבלטה בזרמיו המודרניים של העם היהודי תופעה מפתיעה: עלייתה של מנהיגות רוחנית בעלת תודעה של שליחות מחדשת, שאימצה לה כמופת את הדמות הנבואית המקראית של משה ושל 'הנביאים האחרונים' מן התקופה שקדמה לחורבן בית ראשון ונמשכה עד שיבת ציון בימי עזרא ונחמיה.

תופעה זו אפיינה חלק גדול, ניתן לומר המצוין והמשפיע ביותר באותה תקופה, בספרות העברית, בספרות היהודית בידיש ובגרמנית, וכייחוד בתחום ההגות העיונית ובשירה. חשיפת הצופן הנבואי, במשמעות של הבאת דבר אלוהים לעם, היא המפתח להבנת סמכותיותה, התפשטות השפעתה ומכלול מסריה: הייתה זו בשורת אמת מייסרת ומנחמת, מעוררת ומצווה, שחתרה להגשמה בחייו הארציים של העם ובחיי העמים שבתוכם גלה.

אלה הם המאפיינים המובהקים של דמות הנביא שהצטיירה לעיני הוגים אלו:
א. הדיבור בשם האלוהים היחיד, בוראו, מנהיגו ושופטו של העולם, על יסוד התגלות ישירה של רצונו ומצוותו לבני אדם, ולישראל בפרט.

ב. השליחות המתמלאת מתוך תודעת כורח שאין לעמוד נגדו, והיא מחייבת מסירות מוחלטת, נכונות לסבל, הקרבת העניין האישי כדי לעשות את רצון השולח. הנביא הופיע כמופת של הגשמה.

ג. ביסוד הכרת השליחות נמצאת ידיעה ודאית שקרוב לבוא, או כבר מתארע, אסון היסטורי בעל ממדים עולמיים, הכרוך בזעזוע רוחני עמוק. האסון עלול להיות סף החורבן האחרון אך הוא עשוי להיות גם סף הגאולה. ההכרעה היא בידי העם: אם יציית למצוות אלוהיו או יסרב לה.

ד. הנביא חוזה לעמו ולאנושות חזון לאומי-חברתי כולל בעל תוכן מוסרי נשגב, שיש בו בשורת גאולה. אולם אין זה חזון 'שמימי', על-ארצי, אלא הוא מכוון לתיקון החיים הארציים על ידי בני אדם המקיימים את מצוות אלוהיהם הזוכים לעזרתו.

ה. הנביא חותר אפוא להגשמה היסטורית. הוא מעורר את העם להגשמה במעשים לאלתר, איש איש לפי מעמדו, יכולתו והאחריות הנופלת עליו במישורין. אמונת הייחוד הישראלית נוסדה על ידי נביאים. הנבואה הייתה ההופעה הרוחנית הראשונית שכוננה אותה ובאמצעותו ניתנה התורה. נובע מכאן שלא

ייתכן שאמונה זו תתקיים בלי התחדשות הנבואה בכל דור ודור. אמנם הנבואה ה'קנונית' שנתקבלה בעם כמחייבת נחתמה עם 'תרי עשר', וה'חכמה' באה במקומה; אולם בתור רוח נצחית המחדשת את היצירה התורנית בכל דור ודור, היא לא חדלה ולא נגנזה אלא היא שבה והתנוצצה בצורות שונות מעבר למסד הדתי הרבני, וככל זאת במרכז המנהיגות הרוחנית של העם.

מובן מאליו שהבנת מהות ההתגלות הנבואית ואופניה התפרשה תמיד מחדש. חלו בה שינויי צורה ותוכן שהתרחקו מדמות המקור הקנוני לכיוון המיסטי או לכיוון הפילוסופי. כאמור, ייחודה של תופעת ההתחדשות הנבואית בעם ישראל במאה העשרים הייתה השיבה המודעת, שהודגשה באמצעות מחקר היסטורי דייקני, אל המקור הקנוני כדגם ישיר של השראה והתחדשות. יש בכך כדי להפתיע כי הדבר אירע דווקא בתנועות מודרניות אצל אישים שקיבלו בהסכמה את התשתית החילונית, ההומניסטית, המדעית והפילוסופית של המודרנה. נראה כי המגמה הרוחנית שהולידה במישרין כפירה א־תאיסטית, ושטטה על ידי כך את היסוד המסורתי לאמונה בהתגלות ובמנהיגות אלוהית על־טבעית, חוללה גם התחלות של התחדשות דתית מן המקור הקדם ממסדי, בדרך התעוזה המהפכנית להתמודד מחדש עם המשבר: האם לא הייתה גם הנבואה ה'קנונית' בשעתה מהפכנית כלפי הממסד באותו מובן? האם לא שמרה על רציפות הדת מתוך נאמנות למקור הנצחי אך לאו דווקא לגילוייו ההיסטוריים המתחלפים?

השיבה אל המקרא, בייחוד אל הנבואה, אגב דילוג על רובדי התורה שבעל־פה ועל הספרות הרבנית הגלותית, התחילה בתקופה קודמת, כבר בראשית ההשכלה. הדבר התבטא בכמה אופנים: השתחררות מן הסמכות הפרשנית של ספרות התורה שבעל־פה וגישה ישירה לביאור המקרא מתוך הקשריו העצמיים; הדגשת לימוד המקרא כנושא נבדל המהווה את הרובד העיקרי והמזהה של ההשכלה העברית והחינוך היהודי, הן הדתי הן הלאומי; התייחסות אל הטקסט המקראי כאל המקור הנורמטיבי להתפתחות הלשון העברית בטהרתה ולעיצוב הסגנון והסוגות של הספרות העברית החדשה; ולבסוף, הסתמכות על דברי הנביאים כדי לאשש את הלגיטימיות והאותנטיות היהודית של גרסאות הדת החדשות, בייחוד הגרסה הליברלית שהגדירה את עצמה כ'דת נבואית' או כ'דת משה' (בגרמנית: 'מוזאיזמוס'), להבדיל מ'יהדות רבנית'. כל התופעות הללו ניכרות בשורשן כבר במפעלם הספרותי של מייסדי תנועת ההשכלה ומכונני הספרות העברית החדשה: נפתלי הירץ ווייזל, משה מנדלסון ותלמידיהם הרבים במרכז ובמזרח אירופה.

מאפיינים תרבותיים בולטים של תנועת ההשכלה האירופית חברו כדי לחולל את תופעת השיבה אל המקרא כתשתית לתרבות היהודית המודרנית:

א. מעמד המקרא כמקור קנוני אוניברסלי — לא רק ליהדות אלא גם לנצרות, ועל ידיה לתרבות המערבית כולה.

ב. עמידת הספרות הנבואית כבחנים המוסריים האוניברסליים של ההומניזם האירופי.

ג. עמידת הספרות המקראית בבחנים האסתטיים הקלסיציסטיים, ואחר כך גם הרומנטיים, של השירה והסיפורת המודרנית.

ד. היות המקרא עדות וכיטוי לחיי עם יושב על אדמתו ונושא באחריות לתרבות לאומית שלמה, המבטאת נאמנות לייעודים המוסריים הארציים, החברתיים והמדיניים, של האדם.

ה. הכרת המקרא שהאדם נועד לחיים ארציים ולתיקון המציאות הארצית. כלומר, ההכרה שהטבע הארצי הוא ביתו של האדם, ובו עליו למצוא את הצלחתו ואת אושרו בחומר וברוח.

נמצא שבניגוד לספרות הרבנית שנוצרה בגלות, נענה המקרא לאידאליים התרבותיים הארציים האוניברסליים של תנועת ההשכלה השוחרת אמנציפציה. עם זאת, ברור כי הכוונה הייתה לתת למקרא ולנבואה מעמד של ספרות קלסית במובנה הלאומי-החילוני: מושא של השכלה היסטורית ומקור ספרותי של לשון, תכנים וצורות לשם היצירה המודרנית, ולא עלה על הדעת לראות בנבואה כוח אקטואלי המעצב במישרין את תרבות ההווה. לפי ההשקפה ההומניסטית, האמת שנתפסה בעבר כהתגלות אלוהית על-שכלית ועל-אנושית לא הייתה אלא יצירת הרוח העצמית של האדם השואף ליריעת האמת, למוסריות, ליפה ולנשגב. היהודי השב לארציות חייב אפוא ליצור את תרבותו מתוך ההכרה התבונית של כוחותיו העצמיים וייעודיו הטבעיים.

היחס של ההשכלה, של חכמת ישראל ושל הזרמים הדתיים המודרניים שהתפתחו מן ההשכלה, למקרא ולנבואה הניח אפוא את התשתית התרבותית לתופעת 'השיבה המאוחרת' אל הנבואה כעוצמה רוחנית החותרת לעצב את דמות העתיד, אולם היא עצמה הייתה תולדה של משבר שני שנבעה בתשתית התרבותית הראשונה של ההשכלה המודרנית. מאורעות היסטוריים מזעזעים חייבו מחשבה חדשה על עתיד האנושות, על עתיד העם בקרב האנושות, על ייעודו, על תרבותו ועל דרכי יצירתה.

לקראת סוף המאה התשע עשרה זועזע האופטימיזם השכלתני שאפיין את התנועות המודרניות ונטע בהן ציפייה לקדמה הדרגתית לקראת הגשמת אידאל חיים תבוניים. אנשי ההשכלה האמינו כי תצפית זו היא מדעית ומחויבת מחוקיות היסטוריה והיא תביא להתפתחות חברה מוסרית, לשלום בין העמים והדתות, וממילא גם להתקבלות העם היהודי בין העמים על יסוד של שוויון. לקראת סוף המאה זועזעה אמונה זו על ידי אותות של אסון מתקרב שלא היה אפשר להתעלם מהם. המנהיגות הרוחנית שדגלה ברעיון הקדמה לא יכלה כמובן לוותר עליו מבלי לסגת מן המחויבות לערכיה, אבל לא היה אפשר להתעלם מסכנת מלחמה, שלטון עריצות, דיכוי וניסיונות של השמדה פיסית, שאיימו בטווח ההיסטורי הקצר. כיצד אפשר לעמוד מול הסכנות? כיצד אפשר למנוע אותן, או לפחות לחתור דרכן אל הקדמה שתבוא לאחר שייעלמו הסכנות או יתממשו? בין כך ובין כך, נדרש מהפך דיאלקטי בכל צורת החשיבה על המציאות ההיסטורית, והוא שחולל במחשבה הדתית-ההומניסטית שיבה אל שליחותם של הנביאים

הקדמונים שהראו לעמם דרך לשוב אל אלוהים, למלא את מצוותו ולהיגאל על ידי השאיפה 'לתקן עולם במלכות שדי'.

נאבחן קודם כול את התקבולת ההיסטורית שהצטיירה לעיני אנשי הרוח, הסופרים וההוגים: העם ניצב שוב לפני אסון של חורבן כולל, על רקע של זעזועים שכבר אפשר היה לא רק לצפותם אלא גם לראות בהתחלותיהם. לגבי היהדות החרדית הייתה האמנציפציה עצמה ראשית החורבן. ה'מקדש מעט' שנבנה והתקיים במשך מאות שנות גלות — הקהילה המסורתית, מנהיגותה הרבנית, אורחות החיים של לימוד התורה וקיום המצוות — עמד בסימן שקיעה והתפוררות. מבחינת היהדות החרדית, היה זה חורבן נורא משני החורבנות שקדמו: שרפת הנשמה היהודית וחורבן האמונה הדתית המקורית. המנהיגות החרדית ראתה את עצמה נאבקת על החומות האחרונות סביב ה'מצבת' הקטנה שנשארה נאמנה ונצורה. היא פירשה את החורבן כהתחלה של 'חבלי המשיח' האפוקליפטיים. כשיגיעו ה'חבלים' לשיאם תבוא גאולה נסית, על-ארצית, הגאולה המיסטית האמתית, ולא הגאולה הארצית הכוזבת שחסידי האמנציפציה כדו להם ברוע לבם.

אולם בסוף המאה התשע עשרה נדרשה גם המנהיגות שחתרה לאמנציפציה לפרש מחדש את התהליך ההיסטורי. היא נאלצה להודות כי מה שנראה בהתחלה כהתהליך הדרגתי וודאי של גאולה, אם גם רצוף מכאובים ומאבקים פנימיים וחיצוניים, הרה סיכון של חורבן השקול כנגד התקווה. עתה הבינו את כובד האחריות לגורל עמם: האם עמדו במשימתם? האם לא רובצת עליהם אשמה כבדה בגלל האסון המתקרב?

מניין הופיע האיום? הסכנה הישירה והמוחשית ביותר הייתה כמובן ההופעה המחודשת של 'שנאת היהודים' כגל של תעמולת שטנה שחוללה תנועת המונים, וחדרה למרבה התדהמה גם לתוך העיליות הלאומיות המנהיגות — מלומדים, אנשי האקדמיה, סופרים ואנשי רוח. הפעם לא דובר אפוא בשריד של דתיות נוצרית מיושנת שאבד עליה הכלח לאור הקדמה המדעית, אלא בשנאה חילונית מודרנית, תוקפנית ומסוכנת הרבה יותר: האנטישמיות הגזענית, שחוד חניתה הושחזו נגד היהודים שנאבקו על אמנציפציה וכבר זכו והשתלכו למעשה בחברה ובתרבות של סביבתם. כוונת האנטישמיות הייתה לבטל את ההישגים הללו ולהסיג לאחור, יחד עם האמנציפציה של היהודים השנואים, את רעיונות הקדמה המוסרית-החברתית והמדינית בארצות התרבות המערבית.

יש לזכור אפוא כי האנטישמיות הגזענית לא הייתה אלא פן אחד — הפן שהופנה במישרין נגד היהודים ונגד היהדות — של תנועה מקפת שקמה בחברה האירופית נגד ההומניזם ונגד הליברליות. עתה הופיעו כמה תפיסות סותרות של מודרניות וכמה תפיסות חלופיות של קדמה מדינית, חברתית ותרבותית, והתייצבו זו מול זו למאבק אלים על דמות החברה האירופית. היהודים שוחרי האמנציפציה נמצאו לפתע בתווך, חסרי אונים. הם ידעו שהם ועמם עלולים להיות הקרבן הראשון של המאבק על הקדמה — יהיה המנצח מי שיהיה.

היה מקום לשאול מדוע הפנו מתנגדי ההומניזם בחברה האירופית את זעמם נגד האמנציפציה של היהודים ונגד היהודים עצמם כמטרה הראשונה והמדינית. היו לכך הסברים היסטוריים, כלכליים, סוציולוגיים ומדיניים, אבל בכולם לא היה אפשר להתעלם מן העובדה ששנאת היהודים החדשה לא עמדה בשום יחס לכוחם ולהשפעתם בחברה האירופית. תנועות ההמונים האנטי-הומניסטיות ניצלו דווקא את חולשת היהודים כדי לסמל ולגבש את ההתנגדות הכוללת להומניזם. כוונתם הייתה לא רק ליהודים כי אם בעיקר למה שהיהודים מייצגים, כלומר ליהדות כהתגלמות האידאליים החברתיים, הפוליטיים והמוסריים השנואים. הם ראו ביהודים את נושאי הדגל הנאמנים והדבקים ביותר בין אלה שנלחמו על הגשמת האידאליים הללו בחברה האירופית, כמוכן לתועלתם הם. משמע שהאידאליים המועילים ליהודים וליהדות התגשמו על חשבון סביבתם והם גורמים לה נזק חמור, זדוני, שטני.

הנצרות נלחמה ביהדות כאשר קמה לדכא את היהודים, וכך נהגה גם האנטישמיות המודרנית. היא יצאה נגד היהדות. ליתר דיוק: נגד מה שהיהודים המודרניים, שוחרי האמנציפציה, הציגו כבשורת היהדות לאנושות. מובן מאליו אפוא שהיהדות המתבוללת היא שהצדיקה את זויהוי בין היהדות לבין האידאליים של הקדמה; לא כן היהדות החרדית, שתנועת ההשכלה מתחה עליה ביקורת חמורה, וכמה מן המוטיבים האנטישמיים נכללו בה. גם עובדה זו הייתה מוכרחה לעורר בעילית הרוחנית החדשה שקמה בעם היהודי באירופה מחשבה שנייה על יחסה לעם ולמקורותיו. כדי להתייבב כראוי מול פני המערכה ולאחד את העם המפולג והמתפורר, היה עליה לחזור בה מן הביקורת הקודמת על עמה ולדון את עצמה לאור המקורות שדגלה בהם.

זו הייתה תפנית רוחנית עמוקה: בדורות הראשונים של ההשכלה הייתה השגת האמנציפציה כרוכה בהיפתחות לשם השתנות, הסתגלות והתאמה לתרבות החברה האירופית הנאורה ולערכיה. כדי להשתלב ולשמור על עצמיות יהודית, העומדת בכחנים של התרבות הסובבת, היה צורך לבחור מתוך מקורות היהדות רק מה שעמד במבחן הערכים של 'תורת האדם' הכללית. עתה נראה שהיוצרות התהפכו. העם היהודי והיהדות סימלו את האידאליים הנעלים ביותר של האנושות ולפיהם היה צריך לבחור מהתרבות הסובבת רק את מה שעומד בכחניה של היהדות הצרופה — זו שהתגלתה בתורת הנביאים. כדי לעמוד במערכה, היהודים חייבים לחזור לעצמותם ולאשר את זהותם הסגולית. עליהם לחזור ולכונן את רוח יהדותם מתוך התשתית הראשונית שלה ולחיות כנאמנות מופתית למצוותיה. בשני העשורים האחרונים של המאה התשע עשרה התחילה על רקע זה תנועת תשובה, אמנם לא גדולה אבל מרשימה בעצמתה הרוחנית. משכילים ומתבוללים יהודים שינו עמדה כדי לשקם את יהדותם הנזנחת. ברור, לא תוך נסיגה מן האידאליים של הקדמה ההומניסטית, כי אם אדרבה, לשמם.

על רקע ההשכלה, שעשתה את המקרא ואת הנבואה לתשתית של תרבות עברית מודרנית, היה מובן מאליו ש'תשובה' אל העצמות היהודית היא תשובה

אל היהדות הנבואית והעלאתה למישור הפעולה המעצבת את חיי ההווה. כמו הנביאים שקראו לעמם לחזור בהם מן ההתפתות האלילי נכר וממקסם השווא של האלילות המושחתת, כמו אנשי רוח בני הדור השני והשלישי לאמנציפציה לקרוא לעמם לשוב אל עצמו, לשוב אל אלוהיו, למנוע את האסון הרוחני המתחולל בעם וסביבו, לאחד אותו מחדש ולשאוב תעצומות למלחמה נגד השנאה ואיום החורבן שהתעוררו נגדו.

ברור אפוא כי עתה לא דובר עוד אך ורק בשיבה אל התנ"ך כאל מקור ספרותי של השכלה ויצירה מודרנית, אלא בשיבה אל הרוח שיצרה את התנ"ך והתגלמה בו: ראוי לשמוע מן התנ"ך את הצו הנבואי המתייחס להווה ולעתיד ולחדש לאלתר את סמכותו.

דברי מרטין בובר, באחד ממאמריו המשפיעים ביותר על 'בן דורנו והמקרא', מבטאים את התמורה בבחירות רבה וגם את הלוך הרוח של אלה שהקדימו את בובר במהלך שיבתם:

לא חזרה אל המקרא אנו תובעים; אנו נתבעים לחזור ולקבל עלינו את חיי האחדות ככתוב, עם שאנו עומדים אחוזים בכל ישותנו כחבלי הזמן וכל סבלה של מכפלתנו המאוחרת רובץ על הנפש, ונכחנו שעה זו שבעולם הדורות על כל החומר שבה, שאינו בהיקף ידנו, כולו בלא כל מחק; אנו נתבעים לעמוד במענה שאנו חייבים לשעות זמננו, בפתחון לב של אמונה ובתום לב ככתוב.

כלום בספר אנו מדברים? בקול אנו מדברים. כלום אנו אומרים: צא וקרא ולמד? אנו אומרים: צא ולמד לשמוע. אין אנו אומרים חזרה אלא בחינת תשובה, ההופכת אותנו על ציר עצמנו; לא עד שחזרנו למקום שכבר עברנו בו בדרך הילוכנו, אלא עד שהגענו לדרך שבה שומעים את הקול! אנו מבקשים להבקיע אל הדבריות הדבורה; אל הדיבר שבדיבור.¹

מדובר באנשי רוח מעטים, יחידים ערים ורגישים, שחיו בעוצמה רבה ומתוך הזדהות עמוקה את המשבר הרוחני שעבר על עמם וחולל בהם תמורה שיסובכה אותם על ציר עצמם' — חזרה אל העצמיות שהתגלמה במקורות. האמת שגילו בעומק נשמתם נגעה כמובן לא רק להם, אלא לכל עמם הנרדף והסובל. התשובה שהם נתבעו לה הייתה ממנה ובה שליחות. אפשר היה להגשימה אך ורק כשליחות אל העם שרוחו התגלמה בהם. הם גילו את הדרך ועתה היה עליהם לפקוח את עיני עמם שיראה אותה וילך בה.

כאן התעוררה בכל חומרתה שאלת הסמכות: מי שמם? מי שלחם? על יסוד מה יצפו שהעם הסובל ייענה להם?

נשים לב כי מדובר באישים שרובם התחנכו ובגרו כיהודים מזוהים. זיקתם ליהדות לא נותקה, או לא נותקה לגמרי, על ידי התבוללות הוריהם. אולם

המשבר שעבר עליהם היה בכל זאת תוצאת ההיפתחות של הוריהם ושלחם עצמם להשפעת התרבות ההומניסטית החיצונית ליהדות, וממילא תוצאה של התרחקות מן המסורת, מן החברה המסורתית, ויותר מכול מן הממסד הדתי המסורתי שהנהיג את העם בעבר, ועדיין הנהיג את רובו בהווה. עובדה זו היא שחייבה אותם 'לשוב' מכל מקום, ברור שמבחינת הממסד האורתודוקסי, ומבחינת העם שקיבל את הממסד הזה כמנהיגותו, היו יחידים אלו אנשים הבאים מבחוץ פנימה. ברור שלא יכלו להשתלב כמנהיגות הרבנית המוכרת מדורי דורות, כדי להורות, להנהיג ולייצג את היהדות ואת רוחה לעם. ברור גם כי לא יכלו להשתמש באותה סמכות של תורה שייצגה את היהדות לאורך הדורות, אף על פי שבאו לייצג מה שנתגלה להם בעומק הפנימי של עצמיותם המעוגנת, לפי תודעת עצמם, באותם המקורות. אם כן, כיצד וכמה יכלו להצדיק את שליחותם? על סמך מה ציפו שעמם ישמע בקולם וייענה להוראתם ולתוכחתם? אם שליחים היו – האם היו שליחי עצמם או שליחיה של סמכות העומדת למעלה מהם?

בעיית סמכות ההוראה וההנהגה של המנהיגות היהודית המודרנית התעוררה אמנם כבר בראשית תנועת ההשכלה. הופעת המנהיגות המשכילית הראשונה הייתה גם היא הופעה של יחידים שנקטו יזמת מנהיגות מעבר לממסד הרבני המוכר, ואף הם מתוך הכרת שליחות אל עמם. בראש ובראשונה שליחות של הוראה ותעמולה לרעיונות החדשים. כמוכרן, הם נזקקו לאשר את שליחותם על פי המקורות התורניים ולבסס את תוקף הסמכות שבשמה טענו למנהיגות רוחנית. כבר בספרות ההשכלה – שהייתה הכלי העיקרי למנהיגות רוחנית יוזמת – הופיעה אפוא המטפורה הנבואית המפעילה סמכות אקטואלית על פי המקורות, אבל מעבר לממסד הרבני.

אף על פי כן, בשלב הראשון הייתה זו רק מטפורה ספרותית שנוקקו לה ברוח המליצה. הכוונה הייתה למהפך הפונה מבפנים החוצה, אל כיוונה של סמכות מדינית, חברתית ותרבותית שמקור כוחה המעשי היה בסביבה החיצונית. המשענת הייתה למעשה לא רק תוקף האמת של הרעיון אלא גם תוקף שלטונן של הרשויות החברתיות והמדיניות החיצוניות, שהיו מעוניינות 'לתקן' את היהודים ולהשכילם. המטפורה הנבואית לא באה אפוא אלא ליתן אישור של מקורות לסמכות שנשאבה מבחוץ ולכונן באופן זה מנהיגות חלופית שתתפוס את מקומה של המנהיגות הרבנית על ידי התארגנות של תנועות חדשות. העם יתפלג. הוא יחזור ויתאחד רק אחרי שיתגברו על המנהיגות הישנה. ברור אפוא שמעבר למטפורה הנבואית פעלה סמכות ממסדית אחרת ולא הסמכות הנבואית המקורית. לא כן העילית החדשה, שאנשיה היו יחידים שחזרו אל עמם, לא רק מעבר לממסד הרבני אלא גם מעבר לממסדים החלופיים של התנועות המודרניות המפלגות, והם התייצבו כשליחי האמת שמקורה בעם, ובמקורות שאליהם רצו לשוב.

דומה אפוא כי התעוררות שאלת סמכות ההוראה באופן זה היא שחוללה ביחידים הכואבים הללו את ההכרה שהאמת שהתגלתה להם אינה רק דבר שנלמד

מן המקורות ומתפרש מחדש לאור זמנם, אלא הוא הקול הדובר עצמו, הקול המעניק להם את סמכות ההוראה: לא מבחוח כי אם מבפנים, ובכל זאת מעליהם ומעבר לכל ממסד קיים. לא. אין הם שליחי עצמם בלבד. הם שליחיו של מי שגם הנביאים הקדמונים דיברו בשמו. הקול הדובר בהם הוא אותו הקול, הסמכות הדוברת בהם היא אותה הסמכות, והיא אמנם מעבר לכל הממסדים הקיימים, אבל היא גם המבוע של כולם.

ניתוח זה של תופעת התחדשות התודעה הנבואית בשירה ובהגות היהודית של המחצית הראשונה של המאה העשרים מתאשר כאשר בוחנים את מרכזיותה של הדמות שהוצגה כגילום האידיאלי של הנבואה המקראית המאוחרת: משה. לא מקרה הוא כמדומה שכל הוגי הדעות החדשים שרוח נבואה הפעימה אותם התייחסו אל דמות משה, אל סיפור תולדותיו המפרש את משמעות הנבואה בהתגלמותה האידיאלית, ואל שליחות הגאולה שלו במרכז הגותם. כמובן, הם המשיכו בכך מסורת של דורות, בייחוד את מסורת הרמב"ם שהעמיד את נבואת משה במרכז הדת היהודית והסביר לפיה את תורת הנבואה עצמה. אולם יש לשים לב למוטיבים שהם בחרו להדגישם: משה היה איש ישראל שבא מתוך עמו ושמר על זיקתו המופנמת אל מסורותיו הקדומות מימי האבות. עם זאת, הוא יצא מתוך עמו והתחנך כבן חורין בתרבות השליטים שדיכאו את עמו. משה הפנים את תרבותם. כאשר בגר ועמד על דעתו, שב אל עמו, ראה את סבלותיו והתעורר לשליחות גואלת בשם אלוהי האבות שהתגלה אליו כמדבר. אך דוק: דווקא כמי שחוזר מבחוח פנימה, או כמי שהפך את תשובתו אל העם ואל אלוהיו לשליחות גואלת. כך התפרשה נבואת משה אצל הרמן כהן ומרטין בובר, כך היא התפרשה אצל אחד העם, מיכה יוסף ברדיצ'בסקי וחיים נחמן ביאליק, ורבים דוגמתם: סוד ההתגלות הנבואית וסוד השליחות הגואלת בשעת המשבר התגלה אל היחידים ששבו אל עם מן החוץ — ממקור המשבר והסבל — פנימה, כי רק השבים מן החוץ, שהם בני חורין המסוגלים להכיר את האמת המסתתרת בנשמת העם, יוכלו להושיעו; מה שאין כן אלה המנהיגים את העם הנדכא מבלי להכיר את המשמעות האמתית של השעה ההיסטורית.

עתה יש לחזור ולהדגיש את העובדה ששליחות משה, ושליחותם של הנביאים שקמו אחריו להמשיך את דרכו בנסיבות היסטוריות חדשות, הייתה שליחות של גאולה ארצית, גאולה שתתארע על במת ההיסטוריה הלאומית של עם ישראל, של העמים השוכנים סביבו ושל האנושות כולה. עובדה זו קבעה הן את המהות והאיכות של ההתגלות האלוהית הן את סוג הפעילות שהתחייבה ממנה. ההתגלות למשה ולנביאים שהלכו בדרכו הייתה מאורע היסטורי במציאות הארצית. היא לא תועדה על ידיהם כעלייה השמימה, כהתרוממות אל המישור המטפיסי או כאקסטזה מיסטית המביאה לידי התאחדות עם אלוהים. אדרבה: כשהתגלה אלוהים לנביאים, עצמותו נותרה בעילומה. התגלה רק הדיבור, הבעת הרצון המצווה, דגם הפעילות המנהיגה, החזון ההיסטורי, כל אלה צריך להגשים במציאות הארצית. כבר אין צריך לומר: הגאולה היא 'חידוש ימים כקדם', או 'תיקון

העולם במלכות שדי'. בין כך ובין כך, היא מציאות המתקיימת בחיים האנושיים הארציים.

יתר על כך, הנביאים הבטיחו את עזרת אלוהים לעמו בהגשמת רצונו. הם שבו והזהירו את העם בדברי תוכחה, כי לא יגיע אל מטרתו אלא אם יישען על עזרת אלוהיו, רק עליה ולא על שום עזרה הבאה ממקור אחר. אולם מהי עזרה אלוהית? אפילו כאשר בוחנים את סיפור הנסים המופלאים של יציאת מצרים מגלים שעיקר הנס היה הכוח הרוחני, כוח האמונה, כוחה של המסירות וההתקדשות המוחלטת לעשיית מצוות אלוהים. כוח זה שהתחדש והתגבר בעם הוא שהגבירו על אויביו. כמאמר הנביא זכריה (ד, ו) 'לא בחיל ולא בכח כי אם ברוחי אמר ה' צבאות'. חובת ההגשמה מוטלת אפוא על העם, ועל הנביא כמי שמייצג את העם לפני אלוהיו וכמי שנותן מופת של גבורה רוחנית לעמו. כך, ולא על ידי נסים על-טבעיים תבוא הגאולה לישראל ולאנושות.

הבנה ארצית-משיחית זו של מהות הנבואה, איכותה ותפקידה, היא שקירבה את הנבואה המקראית להשקפת העולם ההומניסטית, האוניברסליסטית והארצית כבר בתקופת ההשכלה והתנועות שהתפתחו ממנה. משבר ההומניזם, והאכזבה מרעיון הקדמה בפירושו ההיסטוריוציסטיים, העלה כמובן סימן שאלה גדול דווקא במישור האמינות ההיסטורית של חזון הגאולה הארצית. אך דומה כי עובדה זו היא שגרמה לחיזוק ההזדהות עם הנבואה המקראית ככוח היכול לעצב את פני המציאות בהווה. הבעיה הגדולה שעמדה על הפרק הייתה האמינות הביוגרפית וההיסטורית של תקוות הגאולה: היש עוד סיכוי מול החורבן המתארע? נראה כי רק התעצמות גבורת הרוח של יחידים, המתבטאת באמונה ובהתמסרות להגשמה למרות האכזבה ומתוכה, יכלה לתת את המענה הדתי התואם את המציאות.

אכן, לפנינו אחד המאפיינים הבולטים ביותר בתוכנה ובסגנונה של הגות התקופה בכל היקפה וברוב זרמיה. הציר שסביבו היא סבה בכל מישוריה היה בעיית 'ההגשמה'. ואם ניתן להצביע על מכנה משותף לתנועות הרבות שקמו בעם היהודי, שכל אחת מהן חתרה להגשמת אידאל לאומי, חברתי או דתי המיוחד לה, על פי תפיסת ההיסטוריה שלה ועל פי התמצאותה בנסיבות הזמן, הריהו טמון בשאיפה לעשות את ההגשמה שליחות אישית ואורח חיים אישי.

הביטוי המובהק ביותר היה רעיון ההגשמה העצמית החלוצית של אנשי העלייה השנייה. לא מקרה הוא שאיש העלייה הזאת, אהרן דוד גורדון, הוא שנתן לה את הביטוי הנבואי העקיב, הממצה והמעמיק ביותר: הגשמת הרעיון על ידי כל יחיד בעצמו ותוך כדי כך הגשמתו של כל יחיד את עצמו, כלומר, את המשמעות היעודה לחייו כאדם וכבן העם.

אולם בחינת משנותיהם של רוב הוגי הדעות הגדולים והמשפיעים ביותר בדור ההוא בציונות, בסוציאליזם היהודי, בתנועות הדתיות המודרניות ואפילו באורתודוקסיה החרדית, מגלה כי 'הגשמה עצמית' המתפרשת כשליחות חלוצית לפני העם, או לפני האנושות, נמצאת בכולן.

זו הייתה אפוא התשובה הנבואית שניתנה לשאלת הדור: כיצד לעמוד מול

האכזבה? כיצד להתגבר על כישלון רעיון הקדמה? כיצד להתמודד עם אותות החורבן? התברר שאין לסמוך על 'תהליכים היסטוריים' המעוגנים כביכול בחוקיות המוטבעת בכלכלה או בחברה או בהתפתחות הרוח האנושית. התברר כי התגשמות חזון חברתי או לאומי מוסרי מעוגנת בצרכים ובמשאלות נפש עמוקות ונתלית בנסיבות ראליות. לכן יש לבחון את כל נסיבות ההיסטוריה מתוך הכרת אחריות עליונה כדי להחליט על צורת ההגשמה הנאותה לשעה הזאת. אולם ההכרעה בין הישג לכישלון הייתה ותהיה לעולם החלטה מוסרית חופשית של יחידים ההולכים לאור המצפן המוסרי שלהם. כל יחיד ויחיד במעגל אחריותו הישירה חייב לשמוע את הצו הפונה אליו ולפעול. תמורה היסטורית מתארעת על ידי התאחדות של רבים בתנועות הפועלות יחד. אבל גם כך היה היסוד הסכמתם ומחויבותם הרצונית של כל היחידים. התקדשותם להגשמה.

לפי ההשקפה הזאת, הדרך להתגבר על משבר ההומניזם לא הייתה אפוא דרך ההתארגנות לשם כיבוש השלטון, שיכפה אחר כך את הפתרונות המוסריים. אדרבה: שלטון כפייתי של מנגנון הוא מקור הרשע גם כאשר הוא מתקשט באידאלים מוסריים. הדרך היחידה להגשמה מוסרית היא מעשים מוסריים. הגאולה הארצית תבוא רק כאשר כל בני החברה, כל בני הלאום, כל אישי האנושות, יקבלו על עצמם מרצונם את שליחותה בחוג עשייתם היומיומית. חלום שאיננו ב-ההגשמה שלמה? אולי. אבל ההיסטוריה מוכיחה יומיום שכל הניתן להגשמה בדרך אחרת אינו אלא היפוכו של מוסר. המעשיות המהפכנית האלימה, הכפייתית, תביא רק רשע נוסף. אם כן, הדרך המשיחית, האוטופית, דרך 'ההגשמה העצמית', שהיא הדרך הכלתי מעשית לכאורה, היא הדרך המעשית היחידה. איך להוכיח את אמינותה? בפשטות: על ידי ההליכה בה בעקשנות, במסירות, בהתמדה. כאשר הולכים בדרך נוכחים כמה גדולים המכשולים, כמה חמורים הקשיים וכמה רב הסבל, אבל כל צעד של התקדמות, כל הישג מוסרי ביחסים הבינ-אנושיים הוא לא רק הוכחה ניצחת, אלא 'הטרמה' של העתיד. המגשימים חיים את עתידם הנכסף בהווה המיוסר למרות סבלם או מתוך תוכו. מן ההגשמה ומסבל ההגשמה הם שואבים תעצומות רוח להחזיק באמונתם ולהמשיך הלאה בדרכם.

כאמור, תפיסה שליחותית זו אפיינה את רוב התנועות שפעלו בעם היהודי במחצית הראשונה של המאה העשרים. כולן ראו עצמן כתנועות של 'הגשמה עצמית'. אפילו אלה שהסכימו עקרונית לתורת המהפכה על ידי כיבוש השלטון, ידעו כי עם בגלות שאין לו שלטון יוכל להגיע אל מטרתו אך ורק על ידי שליחות חלוצית, שתצמיח מציאות לאומית וחברתית חדשה 'מלמטה' כמפעלם המשותף של יחידים רבים. על אחת כמה וכמה התנועות ששאפו להגשים את חזונן המוסרי באמצעים הראויים לו, ועל אחת כמה וכמה התנועות שפעלו בכוחה של רוחניות דתית. בכל התנועות התגלתה תופעת השליחות האישית, ואילו בתנועות הדתיות הופיעה תביעת 'ההגשמה העצמית' כמילוי של שליחות נבואית, כהמשך 'דרך הקודש' של עם ישראל מדור לדור.

אם נרד לעומקה של תורת 'ההגשמה העצמית' ניווכח אפוא כי זו הייתה הדרך האחת והיחידה שהמנהיגות הנבואית החדשה יכלה להוכיח בה את תוקף סמכותה ואת אמינות שליחותה, לעצמה ולעמה גם יחד.

נביאים אינם מדברים בשם ממסד ובסמכותו. הם מדברים בשם סמכות שמעבר לו. נביאים מדברים בשם האמת והצדק ובסמכותם. זהו עומק מושג ה'התגלות': היא הכרת אמת מוחלטת שיכולים וחייבים להוכיח על ידי אמת, כלומר, על ידי עובדות ומעשים המעידים עליה. דרכם של הנביאים היא אפוא גילוי האמת שהתגלתה להם בעומק נפשם, לזולתם, ולא על ידי דברים בלבד, אלא על ידי מעשים. כידוע מן המקרא לא הייתה לנביאים דרך להוכיח את שליחותם אלא על ידי 'מופתים' שהתקיימו. מה טיבם של ה'מופתים'? בימי קדם היו אלה מאורעות שלא כדרך הטבע, שהוכיחו התערבות אלוהית בגורל בני האדם או בגורל העם, אולם בעיני הנביאים האחרונים היה ה'מופת' התקיימות נבואתם במציאות ההיסטורית: מצד אחד, האמת של יום הדין הקרב על אשמת העם או על אשמת האנושות, שאותותיו כבר ניכרים בהווה וצריך רק לראותם; ומצד אחר, חזון הגאולה, שיתגשם אם תתארע הפיכת הלב, אם הכול ירצו להגשים את החזון במעשים. כיצד מוכיחים את אמינות החזון? בהתקדשות השלמה לשליחות הנבואית, באמת הנשקפת ממופת החיים של השליחים.

לדידם של נביאי המחצית הראשונה של המאה העשרים הייתה אפוא דרך 'ההגשמה העצמית' המופת המוכיח את מהימנות שליחותם. גם במובן זה הם ראו את עצמם כממשיכי של תודעת השליחות הנבואית הקדמונית. היה עליהם לערוב לאמת האלוהית שהתגלתה להם על ידי התקדשות אישית להגשמתה הארצית.

בפרקים הבאים נבחנו דרכם ומשנתם הנבואית של מספר אישים מרכזיים שהשפיעו השפעה רבה בכמה מן התנועות הדתיות, החברתיות והלאומיות שקמו בעם היהודי במאה העשרים: הרמן כהן, אחד העם, מיכה יוסף בן-גוריון (ברדיצ'בסקי), חיים נחמן ביאליק, פרנץ רוזנצווייג, אהרן דוד גורדון, מרטין בובר, הראי"ה קוק, אברהם יהושע השל וליאו בק. רשימה זו אינה ממצה כמובן את תופעת השליחות הנבואית שהתגלתה אצל אישים רבים. נזכיר רק עוד כמה אישים בולטים במיוחד: המשורר אורי צבי גרינברג, הסופר והעיתונאי הלל צייטלין, המנהיג הציוני, שהפך בסוף ימיו לאחד מדבריה הרעיוניים של 'אגודת ישראל', נתן בירנבוים, והמנהיג הרעיוני האגודאי הבולט יצחק ברויאר. כולם פעלו מתוך תודעת שליחות נבואית גלויה ומוצהרת ואף נתנו על כך דין וחשבון הגותי או שירי.

אולם כוונת הספר אינה תיאור מלא של התופעה אלא בחינת עומק במישור העיוני-הפילוסופי וההגותי-הפיוטי, מתוך ההנחה שתופעת התחדשות הנבואה כשליחות אישית היא המפתח להבנת תפיסותיה המהותיות ולזיהוי איכויותיה של הפילוסופיה היהודית ושל ההגות האמונתית היהודית במאה העשרים. שיקול זה הוא שחייב התמקדות באותם אישים בולטים במיוחד שהגותם זכתה להשפעה מעצבת,

העמידה תלמידים וממשיכים והובילה מגמות מרכזיות בעם היהודי ועל כן השפעתם עוד ניכרת היטב בזמננו.

אחרית דבר

הלכנו בעקבות שליחותם הנבואית של עשרה מנהיגים רוחניים, שזכו להשפעה מכוננת ומכוונת גדולה במיוחד בתנועות שבתוכן פעלו, ובהיקף הכולל של העם היהודי, במחצית הראשונה של המאה העשרים. סדר הצגתם בזה אחר זה מול התפתחויות במציאות ההיסטורית, יצר רצף כרונולוגי. מותר לומר שהתפתחות השליחויות האישיות הללו, שקיימו ביניהן זיקות גלויות וסמויות, שיקפה את התפתחות מאבק תנועותיהם עם משבר האמונה, הדת והמוסר, שנבע ממשבר ההומניזם. התנועות המודרניות ביהדות התבססו על ההומניזם האידאליסטי, והשיכון שהתחיל בשלהי המאה הקודמת, והתעצם בין שתי מלחמות העולם, איים בחורבן עולמן.

ברצף שבין המפעלים הרוחניים שתיארנו ניתן לאבחן מהלך של שלושה דורות: מהרמן כהן ואחד העם בראשית המאה העשרים, דרך ממשכי דרכיהם הנבדלות זו מזו במרכז ובמזרח אירופה ובארץ ישראל. מפעלם הרוחני של השניים האחרונים, ליאו בק ואברהם יהושע השל, כבר עמד למעשה בסימן ההכרעה שנפלה במציאות ההיסטורית. היא שהביאה את משבר ההומניזם, ואת משבר הדת שנבע ממנו, לשיאם: הריסת כל התשתית התרבותית, החברתית-המוסרית והמדינית, שעליה בנו תנועות ההומניזם המודרני במערב את תקוותיהן לעולם חדש, שייבנה כמפעל גאולה אנושי עצמאי.

מלחמת העולם השנייה, והשוואה שהתחוללה בעיצומה, הסתיימו בניצחון 'בעלות הברית' על הפאשיזם ועל הנאציזם. אבל הניצחון בא רק אחרי שהנאציזם בגרמניה, הפאשיזם באיטליה ובספרד והקומוניזם הסטלינסטי בכרית המועצות, הגיעו אל השלטון, רק לאחר שהצליחו לכבוש כמה ארצות, לדכא עמים רבים ולהשפיע על ידי הופעת תנועות מקבילות להן גם בעמים שנאבקו נגדן. הרי יש לזכור שאחרי הניצחון החזיק הקומוניזם הסטלינסטי האנטי-הומניסטי מעמד במשך שנות דור, והשפעתו התרחבה והתחזקה בארצות נוספות. משמע שלמרות הניצחון הסופי של המדינות הדמוקרטיות, לא היה אפשר לזהות את ניצחונן עם ניצחון ההומניזם. להפך: התשתית שההומניזם האירופי המודרני השליך עליה את יחבו התמוטטה ונסחפה במלחמה.

עובדה זו הזדקרה מן הפער המוזר הנראה בין חזון הגאולה הנלהב של ליאו בק, שנחצב בעומק חשכת מחנה הריכוז בטרזיינשטדט, לבין המציאות שהתבהרה אחרי המלחמה: ההמשך הקודר של 'המלחמה הקרה', המשך התלקחותן של

מלחמות מקומיות אכזריות מאוד, אימת ההשמדה על ידי מלחמה אטומית, התגברות הטרור הבינלאומי, אפסותו המוסרית של ארגון האומות המאוחדות מול הטרור והמדינות התומכות בו, והשקיעה באינדיבידואליזם תחרותי, חומרני ואנוכי, שבכוחו צמח מפעל ההשתקמות של תרבות המערב אחרי המלחמה. נבואתו של ליאו בק, כמות כנבואותיה האפוקליפטיות של היהדות החרדית, שגברו בזמן השואה ואחריה, היו אפוא מקור לכוח עמידה רוחני-מוסרי בזמן השואה, אולם מיד עם סיום המלחמה ניתן היה להיווכח שאין לה סיכוי להתקיים ככוח המנהיג מפעל הגשמה, שחזון הגאולה המשיחית מפעם בו. אם נעמיק להתבונן במפעלו השליחותי של השל ניווכח שהוא התחיל את ההתמודדות המוסרית-הדתית עם יום הקטנות' שבא למחרת המלחמה, בייחוד במציאות שנוצרה במרכז היהודי שהתבסס בארצות הברית.

טבעי שתתעורר השאלה המתעוררת לגבי כל תנועה שנועגה בתודעת שליחות נבואית: האם היתה זו נבואת אמת? האם התקיימה אמתה במציאות ההיסטורית? השאלה היא פשוטה. לא כן התשובה, שהיא בהכרח מורכבת ועמוקה כמידת מורכבותה ועומקה של המציאות ההיסטורית הנדונה.

במה נבחנת אמתותה של שליחות נבואית מימיהם של 'הנביאים האחרונים', שפעולתם ההיסטורית ידועה לנו, ועד זמננו? האם היא נבחנת על ידי התגשמות חזונה הגואל במציאות ההיסטורית? בדוק ומצא ששום שליחות נבואית שהתקיימה בעם לא התיימרה לנבא התגשמות של חזונה אלא כאפשרות רחוקה מאוד הטעונה קידום על ידי מאמץ אנושי רצוני. אדרבה: אמתה של השליחות הנבואית התגלמה בראליזם הנוקב של הבחנותיה ובהצבעתה על הדרך האחת שתאפשר את מניעת האסון הקרב לבוא ואת הגשמת התקווה על ידי מאמצים בלתי רגילים, שבצד הכרחיותם המוחלטת הם נראים מנוגדים בעליל לנטייתם הטבעית של בני אדם, ובמובן זה הם נראים בעליל כעומדים מעבר לסף יכולתם. אלא שהנביא נשאר חדור אמונה שהבנת ההכרח הנובעת מן האסון הקרב, והכרת התקווה הגלומה במאמץ ההגשמה והמוכחת על ידי הישגים מזעריים אך מְדִידים בעשיית הטוב לשמו תביא להפיכת מה שנראה כאילו הוא מעבר לטבע אנוש, לאפשרות בת-ההגשמה וכמקור לתקווה גדולה. במילים אחרות: אין אמתה של שליחות נבואית בהתגשמות חזונה אלא במציאות החיובית שיצרה בשעתה, בסיכוי שגילמה בהווה, בתקווה שהצילה ובארכה שנתנה למאמיניה להמשיך את מאבקם גם אחרי שהאסון הבלתי נמנע בא כתומו.

אם נבחן אפוא את התנועה הנבואית שהתחדשה בעמנו במחצית הראשונה של המאה העשרים באמת מידה זו, ניווכח שהיא אמנם אימתה את שליחותה בדרך היחידה שנבואה עשויה להתאמת; עם שנכשלה, כדרך שכל תנועה נבואית מוכרחה להיכשל, בהתמודדותה עם המציאות ההיסטורית שמעצבים אותה יצרי אנוש יותר מהכרת אמתם ויותר מכוח רצונם המוסרי של בני אדם בשר ודם. התנועה הנבואית החדשה גילתה בדרך כלל את הראליזם הקורר שצפה את האסון הקרב ובא, והיא הצליחה לגבש את משאבי הרוח שנדרשו לעמוד מול האסון,

להדוף את מתקפת הרשע סביב העם היהודי ולהמשיך את מפעל ההגשמה בכמה כיוונים, אפילו בזמן שהאסון הגיע לעיצומו. כלומר להוכיח שאפשר גם אחרת. על ידי כך היא לא יצרה מציאות של גאולה, אבל היא הניחה מסד שהדור הבא יוכל, אם ירצה, להמשיך על ידיו את המפעל.

בדיעבד התברר שהמשבר, שראשיתו קדמה למשבר ההומניזם והיא ננצעה בהופעת ההומניזם המודרני עצמו בראשיתו המנצחת, מסוף המאה השמונה עשרה ואילך (משבר האמנציפציה והחילוץ) ביטא תהליך היסטורי כפול: תהליך השקיעה, ההתפוררות וההרס של המרכזים הגדולים של העם היהודי במזרח ובמרכז אירופה, ותהליך בנינם של מרכזים חדשים, משולבים בהווייתה של התרבות המודרנית, בייחוד בארצות הברית ובארץ ישראל. שני התהליכים הללו הגיעו למיצוי דרמטי במלחמת העולם השנייה ומיד אחריה: ההרס הסופי של מרכזי הגולה הישנים, וההתבססות הממוסדת של המרכזים החדשים במדינת ישראל ובתפוצות. התנועות הרוחניות המודרניות, שחתרו להתגבר על המשבר הרוחני שנכרך בחורבן המרכזים הישנים, השתלבו ואף הובילו את תהליכי התמורה וההתחדשות שנדרשו לבניין המרכזים החדשים. זה היה הישגם הגדול ובו נבחנה אמתת שליחותם.

באופן זה הן תרמו להשתקמות הרוחנית של העם היהודי אחרי השואה. הדבר לא היה באפשר ללא התחדשות האמונה בעתידו ובייעוד חייו של העם שעמד על סף השמדה טוטלית. כמובן, אין בקביעה זו כדי להפחית מחומרת המשבר הרוחני, המוסרי והדתי העמוק, שנגרם על ידי הריסת התשתית החברתית, התרבותית והמדינית שעליו השליך ההומניזם המערבי המודרני את יהבו, ועליה בנו גם התנועות הרוחניות המודרניות בעמנו את תקוות גאולת עמם בתוך גאולת האנושות, ועל ידי יצירת התשתית החומרנית שבאה להמיר את תפקיד התנועות ההומניסטיות שכשלו במלחמה בשיקום תרבות המערב מהריסותיה. אולם גם בהקשר זה ניתן לקבוע כי אם נשארה אחרי המלחמה תשתית תנועתית-רוחנית להמשך של התמודדות הומניסטית, דתית ולא דתית, עם המציאות שנוצרה אחרי המלחמה, היא הונחה אך ורק על ידי התנועות הללו שבנו את המרכזים החדשים במדינת ישראל ובתפוצות. משמע שרק מהן ניתן לקוות להתחדשות מוסרית ודתית שתתמודד עם הכשלים המוסריים והרוחניים של הפוסט-מודרניזם בעתיד. בהגותו של א"י השל אמנם ניתן לאבחן ראשית של התמודדות, שמגמתה היתה להעביר את מורשת התנועות ההומניסטיות מן התקופה שקדמה למלחמת העולם השנייה אל התקופה שהתחילה אחריה.

השל לא היה אלא אחד ממבשרי ההתמודדות עם משבר הדת היהודית אחרי קריסת ההומניזם המודרני במלחמה ובשואה, ועל רקע התפתחותה של התרבות הפוסט-מודרנית. התמודדות זו אכן מחייבת תיאור ועיון בפני עצמה. אולם דומה כי מתוך הסתכלות במציאות שנוצרה אחרי המלחמה, ובייחוד מול ההתמסדות וההתבססות מחדש של המנהיגויות הרוחניות, הדתיות, הפוליטיות והחברתיות בעם היהודי, הן במדינת ישראל הן בתפוצות, ניתן לקבוע שתמה תקופת השליחות

הנבואית העל-מוסדית והמכוננת, והתחילה תקופה של התמודדות שעיקר מפעלה בתחום הנורמטיבי הממוסד של ההלכה, החותרת לעצב מציאות של חיי יומיום. גם מבחינה זו היתה הופעת 'נבואת הנבואה' במשנתו של השל בבחינת איתות על מהלך כולל. אך הביטוי השיטתי והמוביל בהתפתחות המחשבה הדתית אחרי מלחמת העולם השנייה היה מפעלו ההגותי ההלכתי והלא נבואי של הרב י"ד סולוביצ'יק.

השאלה הגדולה היא אם יהיה למהלך רוחני הלכתי זה המשך מיישם, ולא בתנועה אחת, אלא בכל התנועות הרוחניות הקיימות בעם, ואם הן יצליחו למצות את פוטנציאל ההתחדשות הרוחנית והמוסרית שהיה כהגות הנבואית של המייסדים ולהביאו לידי הגשמה בתרבות חיי העם.